

Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban a XIX. század első felében

A *Pressburger Aehrenlese* olvasóiról nem tudhatjuk, mit szoltak ahhoz, hogy kedvelt lapjuk 1830. évi 74. számában egymásután olvashatták a különféle „hazai mozgalmakról” a beszámolókat: előbb a magyar nyelvi-irodalmi törekvések egy új jelenségét dicsérte a sokat publikáló, akkor éppen Esztergomban tanító Rumy Károly György, majd egy névtelen tudósító a szlovákok kulturális életének egy mozzanatát világította meg. „Nachahmungswürdiger Patriotismus zur Beförderung der magyarischen Literatur” — hirdette Rumy rövid cikkének címe. „Literatur” — szerénykedett a szlovák témáról szóló kis írás. Azért is tanácstalanok vagyunk az újságolvasók esetleges dilemmáit tekintve, mivel Rumy tanulságos tudósításában már a cím is zavarba ejtő. A legkevésbé az a Patriotismus kifejezés, jóllehet hallatán nyilván mást gondolt a német nyelvű és mást a magyar anyanyelvű olvasó, különösen az 1830-as években. Ám ha mást gondoltak is, a Patria ismérvei közül a kormányzás a földrajzi terület azonossága, a történelmi és részben a kulturális hagyományok közösségbe szervezhetők a nem egy nyelvet beszélő állampolgárokat; s ha a Patria fogalma ekkorra tovább differenciálódott is, a magyarországi német nyelvű polgároknak (és újságjaiknak)¹ a följebb felsorolt jellemzők elegendőeknek bizonyultak ahhoz, hogy otthonuknak vallják azt a földet, amelyen tőlük eltérő szokásokkal, nyelvvel, mentalitással és művelődéssel rendelkező társaikkal kell együtt élniök. A Patriotismus számukra ekkor még nem vesztette el teljesen ama jelentését, amely a XVIII. század végéig általában használatos volt; legalábbis az a „hungarus”-tudat, amely jórészt meghatározta a magyarországi német nyelvű író helyzetét, tovább látszott élni. Annál több fejtőresre adhatott alkalmat Rumy cikkében a Patriotismus jelzője: „nachahmungswürdiger”. Még hozzá a magyar irodalom (s itt egyértelműen a magyarische és nem ungarische vagy ahogy korábban írták: ungrische Literatur-ról van szó!) terjesztésében, támogatásában, népszerűsítésében. A kérdést ekképpen tehetjük föl: kinek szól a cikk?

Arról van ugyanis szó, hogy Erdélyben a magyar művek olvasását szorgalmazni kívánó egyesület alakult, mely feladatául tűzte ki: a Kolozsvárt megjelenő *Nemzeti Társalkodó* („National Gesellschaftler”) című irodalmi folyóiratból 200 példányt küld szét Erdély és Magyarország irodalombarátai számára. Kívánatos volna —

¹ Vö. erről korábban közzétett tanulmányaimat: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*, *Arbeiten zur deutschen Philologie* (Debrecen) 1975, 95—110.; *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései*, *Magyar Könyvszemle* 99, 1983, 89—101.

folytatja elmélkedését Rummy —, hogy Magyarországon hasonló egyesület alakulna, és olyan lapok hasonló jellegű terjesztésével foglalkozna, mint a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Felső Magyar Országi Minerva* vagy a magyar nyelvű gazdasági lapok, továbbá az akkor heves viták középpontjában álló, hamarosan kiadásra kerülő magyar *Conversationslexikon*.

Nyilvánvaló tehát, hogy magyar kiadványok terjesztése körüli buzgalmat népszerűsíti a Szepességből származó, német anyanyelvű, németországi egyetemekre járt Rummy. Ám tartozunk egy finom megkülönböztetéssel: a magyar irodalmi és tudományos folyóiratok terjesztése nem azonos a magyar nyelv terjesztésével (jóllehet attól nehezen választható el). S míg Rummy (aki nem mindig szerencsésen használta a magyarománia kifejezést)² tiltakozott a magyarosítás számos formája ellen, abban sosem látott kivetnivalót, hogy a magyar folyóiratok olvasását mintegy intézményesen segítsék elő.

Kérdésünk továbbra is nyitva maradt: kinek szólt ez a cikk? Olyan lapban jelent meg, amely ekkor már nemigen örvendett országos tekintélynek, népszerűségben a mozgékonyabb pest-budai lapok mögé szorult, és témáival elsősorban a pozsonyi olvasók érdeklődését célozta meg. A pozsonyi olvasók közül is mindenekelőtt a német nyelvű polgárság figyelmére számíthatott a lap, arra épített 1764-es alapítása óta a *Pressburger Zeitung* is. Nem vitatható, hogy németül Magyarországon nemcsak a német anyanyelvűek tudtak. Emellett 1830-ban még korszerű magyar politikai napilap nem szolgálta a magyar olvasókat (több más típusú folyóirat mellett inkább a múlt szemléletét és szerkesztési gyakorlatát képviselő *Hazai 's Külföldi Tudósítások*). A *Pressburger Aehrenlese* olvasótáborában azonban aligha nevezhető bőségesnek. A nachahmungswürdiger jelző félreérthetlenné tette, hogy Rummy ezúttal nem elsősorban a német anyanyelvű olvasókhoz szólt. Legfeljebb annyi vonatkozhatott a lap törzsközönségére, hogy aki teheti, olvasson magyarul (is).

Azt sem tudjuk, hányan vették kezükbe a lapot vagy a lapnak ezt a példányát a magyar olvasók közül; és azt sem, miféle visszhangra számíthatott Rummy a német ajkú olvasók körében. Mindössze annyit kockáztathatunk meg, hogy a magyarországi német nyelvű lapok sűrűn és állhatatosan közvetítették a magyar nyelvű művelődés és a németül olvasók között. Így — vélhetjük — ez a híradás sem több, mint tájékoztatása a németül olvasó publikumnak: miféle kulturális törekvések és igények léteznek Magyarországon.

S ha e mellé a híradás mellé tesszük a következőt, nem rejthetjük el csodálkozásunkat. A tudósítás névtelen szerzője nem teljesen járatos a szlovák irodalmi viszonyokban. Azt állítja, hogy a szlovák nép, amely az állam dolgozó osztályának jó részét teszi ki, „die durch die Magyaren, ihre Bezwingen in die unfruchtbarsten Gegenden des Reichs gedrängt”, elsősorban vallási könyveket olvas, szórakoztató könyveket kedvtelésből és kedvvel („aus Lust und mit Lust”). A szlovák irodalom alkotásai közül ehelyen a Pozsonyban tanító és a biblikus cseh nyelven író J. Palkovič színdarabját emeli ki (*Dva buchy a tři šuchy*), amellyel a pozsonyi professzor mintegy 30 évvel azelőtt a szlovák színházi törekvések alapjait rakta le. Ebben az évben — hangzik a cikk — *Kocaurkovo* címmel jelent meg vígjáték, amely

² RUMY, Karl Georg: *Ein Wort zu Gunsten der deutschen Literatoren in Ungern*, Pressburger Aehrenlese 2, 1831, No. 32.

egy tanítóválasztásnak viszontagságait mondja el, s azt ábrázolja, hogy szerelem és értelem miképpen győzedelmeskednek. Ám ami ezután következik a cikkben, ellene mond a bevezető szavaknak:

„denn sieht das Bestreben der Slaven, sich bald und bestmöglich zu magyarisieren, überall deutlich hindurch; und so unbeholfen und schwer dies Beginnen hier erscheint, ist's dennoch des Verfassers ernster Wille, das Slavenvolk hiezu zu ermuntern und dem Willen des Königs und der Nation vorzuarbeiten.”

Ismét kérdőjel következik. Ki lehetett a tudósító, aki aztán Prof. Slawkowskyt nevezi meg a vígjáték szerzőjének (Ján Chalupka helyett), s arról is beszámol, hogy a két breznobányai előadás jövedelmét a korán elhunyt „szerző” özvegyének adták?

A megválaszol(hatat)lan kérdések e cikk olvastán szintén felsorakoztathatók. Nemcsak az értékesítés szerzője ismeretlen, hanem valójában az írás szándéka sem egészen világos. A cikk indításában ott érezhetjük a szlovák álláspontot, amely azt sugallta, hogy a szlovákok művelődési törekvései sem alábbvalóak a magyarokéinál vagy a németekéinél. Egy-egy kitételében pedig mintegy példaszerűen állítja az olvasó elé a szlovákok olvasási kedvét, amely pedig jókora áldozatot követel. Hogy éppen színműveket emel ki a szlovák irodalmi termésből, a szlovák irodalomra ekkor talán a legkevésbé jellemző műfajokat, az még nem okozhat ellentmondást. Annál inkább az a váratlannak tetsző fordulat, amely a szlovákok önkéntes (?) magyarosodását ecseteli, noha létezett önkéntes és természetes asszimiláció. S bár a magyar újságokban található erre is hivatkozásokat, a későbbiekben inkább azokat az intézkedéseket és kezdeményezéseket dicsérik a magyar lapok, amelyek a gyors magyarosodást sürgetik. Viszont szlovák részről, többnyire polémikus éllel, újságcikkekben, vitairatokban, erőteljes tiltakozás hallatszik a magyarosító igények és törekvések ellen. A cikk szerzőjéről csak annyit tudunk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy nem volt szlovák (érzésű), viszont tudott szlovákkul, feltehetőleg közel állt a szlovák evangélikusokhoz. A későbbiekben azután több mozzanat igazolhatja feltételezésünket, hogy a cikk szerzőjében német anyanyelvű, polgári származású tollforgatót kell sejtenuünk. Pest-Budán ekkor már nem is rejtetten folyik a küzdelem az önálló szlovák evangélikus egyházközség megteremtéséért, és a küzdelem élén látjuk a költő-lelkész Ján Kollárt, akinek mindenekelőtt német anyanyelvű híveivel van heves vitája. Az 1840-es években, a *Pressburger Zeitung* melléklapjában, a *Pannoniában* polémikus csatározások robbannak ki a szlovák nemzeti mozgalom egyik vezetője, J. M. Hurban és a lap szemleírója, Karl Ferencz (Philipp Korn) között.³ Ám ebből a néhány tényből nem vonhatjuk le a következtetést, hogy a magyarországi német nyelvű újságírás feltétlenül és minden esetben a magyarosító törekvéseket pártfogolta volna. S azt sem, hogy a szlovák-magyar polémiákban mindig a magyarok mellett találunk a német anyanyelvű újságírókat. Magának, Rummy Károly Györgynek a megnyilatkozásai sem erre engednek következtetni. Igaz ugyan az, hogy a magyar irodalomnak, elsősorban Kazinczy Ferenc törekvéseinek, valamint a magyar

³ HURBAN, Jos.[eph] M.[iloslav]: *Aufforderung und Erklärung*, Pannonia 10, 1846, No. 121. KARL Ferencz válasza: Uo., No. 131—136. Hurban vitairatát az *Orol Tatránski* című szlovák újságban is publikálta: 2, 1846, No. 46, 50.

tudományosságnak németországi népszerűsítéséért nagyon sokat tett.⁴ S arra is bőségesen van adatunk, hogy a németországi sajtóban megjelent és nemegyszer rosszindulatú megnyilatkozásokat határozottan utasította vissza.⁵ Ám ugyanúgy szót emelt a szlovák vagy a horvát (az „illír”) törekvések védelmében, magyarul és németül, több ízben szólt a szláv megújulás ügye mellett. Amikor például a magyar nyelv tömörségéről és pontosságáról értekezik, szükségesnek tartja, hogy megjegyyezze:

„da ich zwar ein warmer Freund der magyarischen Sprache und Literatur bin, aber dabei nicht an Magyaromanie und Slawenhaß leide”.⁶

S a továbbiakban megállapítja, miszerint a szlavóniai és a szerb nyelv hasonlóképpen képes tömör és szemléletes kifejezésekkel élni, mint a magyar.

S bár a magyarországi német nyelvű sajtó számos alkalommal látványosan manifesztálja, mennyire a magáévá teszi a magyar törekvéseket, milyen szoros szálak fűzik össze a magyarsággal, mennyire csodálója a magyarságnak, olykor a sorok között, olykor nyíltan, éppen a patriotizmus kérdésében jelzi a különbséget a magyarosodást sürgető magyar és az egyéb törekvések között. Beszédes példa, hogy a pesti német nyelvű sajtó átveszi a *Vossische Zeitung* egy cikkét az igazi és a hamis patriotizmusról.⁷ A cikkben természetesen csupán általában elmélkedik a szerző a különbségtételről, az olvasóra bízta, alkalmazza-e vagy sem a magyarországi helyzetre az elvi síkon mozgó megállapításokat:

„So ungefähr läßt sich nachweisen, daß der wahre Patriotismus die Frucht tief und klar durchgedrungener Erkenntniß bürgerlichen, vaterländischen und rein menschlichen Verhältnisse ist, so wie der falsche Patriotismus dagegen ein Product blind tappender Leidenschaftlichkeit und der fanatischen Mißleitung Derer anheimgegeben ist, die jenes Wort als Köder zur Erreichung ihrer halbsüchtigen Zwecke, mißbrauchen.”

S hogy a gyakorlat példájával erősítsék a kiegyensúlyozott álláspontot képviselő pest-budai német nyelvű sajtó helyzetét, a följebb idézett lap előző évfolyamában közli a szerkesztőség Ján Kollár cikkét, amelyben Horvát Istvánnak, a magyar történéshoz sok vitára okot adó és Horvátország jogi státusát elfogultan szemlélő értekezését cáfolja a magyar történéshoz hasonló, a túl merésznek minősíthető etimologizálás eszközével.⁸ Továbbá helyet biztosít az osztrák biedermeier költészet reprezentánsa magyar tárgyú verseskötetéről szóló ismertetése számára büszkén emlegetve a Johann Nepomuk Vogl alkotta *Klänge und Bilder aus Ungarn* második

⁴ Vö. erről: SZÖGI Ferenc: *Rumy Károly György, a magyar irodalom ismertetője*, Budapest, 1934.

⁵ *Einiges zur Berichtigung des Aufsatzes „über das geistige Leben in Ungarn” in der Allgemeinen Zeitung, Pesther Tageblatt* 4, 1840, No. 226–228. Ebben a vitacikkben méltatja Rumy a magyarországi német nyelvű sajtót és a szlovák népköltészetet és irodalmat, mint Magyarország kultúrájának értékeit.

⁶ *Kürze und Precision der magyarischen Sprache*, Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung 2, 1828. No. 7.

⁷ *Wahrer und falscher Patriotismus* (Aus der Vossischen Ztg.), Gemeinnützige Blätter zur Belehrung und Unterhaltung (Zur Vereinigten Ofter-Pesther Zeitung) 35, 1845, No. 1.

⁸ KOLLÁR, Johann: *Berichtigung*, Uo., 34, 1844, 30–31.

kiadását, Vogl versinek orosz, angol és francia fordítását,⁹ valamint a magyar nemzeti költő, Vörösmarty Mihály versei 1844-es kötetének elismerő méltatását, kijelentve: „Sein Főti dal und Szózat leben in aller Munde, sein Zalán futása hat ihm den Namen des ungarischen Homers erworben.”¹⁰

Sami itt figyelemre méltó: a verseket magyar címükkel találjuk megnevezve, mint ami magától értetődően ismert az olvasók előtt. Érdekes írásokat olvashatunk a Magyarországra irányuló német kivándorlásról.¹¹

S azt már csak kiegészítésképpen jegyezzük meg, hogy a szlovák költő Karol Kuzmány egy cikkét¹² is olvashatjuk az 1845-ös évfolyamban, valamint számos beszámolót a magyar kulturális életéről.

Nemcsak az elfogulatlanság, a mindenféle pártállású és nemzetiségű alkotó írásainak közreadása érdemli meg a figyelmet. Ezt azzal is magyarázhatnók, hogy a lap sokféle olvasó érdeklődését igyekezett kielégíteni. Inkább azt hangsúlyoznók, hogy a pest-budai német sajtó (de a pozsonyi is!) tudomásul vette, miszerint többnyelvű városban él, amelyben a magyar mellett a német, a szlovák, illetve a szerb lakosság is igyekszik létrehozni a maga kulturális intézményrendszerét, igyekszik közösséggé szerveződni, és felkészülni a jövő igényelte, a polgárosodás megkövetelte feladatokra. S amellett, hogy a „német elem” jelentős hányada a polgári foglalkozásúak, azaz a kávéházakat, a német nyelvű színházat látogatók közül került ki, másképpen szólva azok közül, akik rendszeresen olvastak újságot, vásároltak könyveket, a német nyelv sok esetben kiegyenlítő és közvetítő szerepet játszott. Annak ellenére, hogy a német műveltséghez, a magyarországi németiséghez és általában a Habsburg hatalommal azonosított németiséghez való viszony korántsem mutatkozott egyértelműnek. S ezt magyarázhatjuk akképpen: az önálló nemzetegyenység és népegyenység kialakítását célzó folyamatban, ha a Habsburg uralkodó személye nem is, a németiség egészében és differenciálatlanul a nemzeti jellegű és anyanyelvű kultúra kibontakozása akadályának tetszett. Ismeretes, hogy Ján Kollár szonett-eposza, a Slávya dcera elégikus előhangjában a szlávság keserveiért az „irigy Teutóniát” teszi felelőssé, s az is ismeretes, hogy a németül író, ám a magyar szellemi és politikai életben résztvevő alkotók ellen támadást intéz az a magyar csoport,¹³ amely egyfelől a magyar szellemi élet centralizálására, másfelől a XVIII. században még megszokott soknyelvűségének megszüntetésére törekszik.

Mégsem intézhetjük el ezt a kérdést annyival, hogy a magyarországi németiség tollforgatóinak jórésze elavult vagy legalábbis divatja múlt (XVIII. századi) pozíciót védelmeszt akkor, amikor a közvetítés feladatát vállalva, a sokszínű-soknyelvű kultúra védelmében emelt szót. Azt sincs jogunk feltételezni, hogy értetlenül és minden esetben riadtan szemlélték volna a kulturális törekvések

⁹ Uo. No. 50.

¹⁰ Uo. No. 94.

¹¹ *Die deutsche Auswanderung nach Ungarn* (Aus d. Deutsch. Allg. Ztg.). Uo, No. 53., PIPISS, Laurentius: *Auch etwas über die Auswanderung der Deutschen nach Ungarn*, Uo. No. 65.

¹² *Zwei wichtige, die Geschichte der evang. Kirche in Ungarn betreffende Original-Documente*, 1845. No. 23.

¹³ BLEYER Jakab: *Kazinczy Ferencz polémiája az Aurora-körrel 1830-ban*, Egyetemes Philologiai Közöny 20, 1896, 665—669, 788—800.

nacionalizálódását (olykor nacionalizmusát). Idézzünk 1846-ból egy zágrábi tudósítást és annak szerkesztői kommentárját, mint amely viszonylag pontosan jelzi német nyelvű alkotók olykor országrészenként vagy tartományonként külön-külön, alapvonásaiban azonos, lényeges részletproblémákat tekintve különböző felfogását. Az 1846. április 5-éről kelt tudósítás¹⁴ a *Lyubiza i Zloba* (a lap helyesírása!) előadásáról ad hírt, Nationaloperként minősítve a Dr. Demeter szövegére készült, Lissinsky által komponált alkotást. „Ljubicza i Zloba wird in der Agramer Zeitgeschichte einen ehrenvollen Platz einnehmen, indem sich bei den Anklängen der Landessprache, wie bei den Talenten der Einzelnen, eine allgemeine Begeisterung feurig und laut aussprach, und dadurch zu einem Volksfest geworden ist”. Ami a zágrábi esemény leírását illeti, a magyar olvasót a pesti Magyar Színház 1837-es megnyitásának nemzeti ünnepélyére emlékezteti.

A tudósítás idézett részének kulcsszavai: a Landessprache, Volksfest (a tudósításból kitetszik, hogy az előadók között egy született Erdődy grófnő nevét is megjeljük), valamint műfaji minősítésként a Nationaloper. 1846-ban vagyunk, a magyarok már átéltek hasonlót Erkel Ferenc Hunyadi László című operájának bemutatásakor. Ezért kissé meglepődünk a Nationaloperhez fűzött és teljes terjedelmében idézett lábjegyzet olvasásakor:

„Nationaloper? Diese Bezeichnung finden wir fast unpassend! Die Kunst kennt keine Nationalität, sie ist überall zu Hause, wo sie gepflanzt und gepflegt wird. Wirr lassen uns wol Nationallieder, Nationalweisen gefallen, aber einer Oper, die ein kunstvoll geregeltes, den ästhetischen Prinzipien entsprechendes Ganzes sein soll, kann man füglich dieses Prädikat nicht geben. Man sagt allerdings auch eine italienische, eine deutsche, eine französische Musik, diese Benennung richtet sich aber nur nach den Schulen, welchen die resp. Meister angehören. Hat man aber je gehört, daß die Franzosen, daß die Engländer, daß die Deutschen oder die Italiener eine Nationaloper hätten? Ach, daß die Politik auch anfängt, sich in die Kunst zu mischen! Fürwahr, nichts konnte so sehr ihrem Verfall beitragen, als gerade dieses!”

Naivitás és rövidlátás éppen nem jellemző a szerkesztőségi kommentárra, hiszen tudomást vesz az ekkor már szenvedéllyel dúló nemzeti-nemzetiségi mozgalmakról. S az a tény, hogy a szerkesztő közli ezt a terjedelmes beszámolót (Pesten-Budán egy zágrábi társasági-nemzeti eseményről) jelzi, hogy nem utasítja el egészében még a nemzeties jellegű kulturális megnyilvánulásokat sem. A művészet nemzetköziségének tételét szegezi a XIX. században fokozatosan mind jelentősebb térhez jutó nemzeti értelmezésekkel szemben. S most ne emlékeztessünk arra, hogy például Bécsben az olasz nyelvű opera ellenében jelentkezett a népi Singpielhez idomuló és ezért inkább a vígoperában érvényesülő német nyelvűség; hogy mindenütt jelenlévő törekvéseket figyelhetünk meg az idegen nyelvű színjátszással szemben az anyanyelvű előadások népszerűsítésére (miközben az olasz operatársulatok Szentpétervártól Bécsig Európa szerte megfordultak.) A „nemzeti” ily előtérbe kerülése egzisztenciájában fenyegette a németajkú színtársulatokat, újságírást; hiszen a nemzetiesedés előrehaladásával egyre több írástudó váltott nyelvet, és lett az anyanyelvű irodalom munkása. Még akkor is így van ez, ha a német nyelvű sajtóban olykor szinte tudathasadásos módon, de legalábbis terminológiai tisztázatlanságra

¹⁴ *Der Schmetterling* 15, 1846, No. 25.

vallóan a pesti Magyar Színházat, (1840-től Nemzeti Színház) kivétel nélkül mindig Nationaltheaterként, a pesti Német Színházat csupán Deutsches Theaterként emlegetik, a színházi előadások bírálatát is a följebbi címszó alatt végzik el.¹⁵ A Nationaltheaternek természetesen nem egészen az a jelentése, mint a magyar nyelvű sajtóban, ahol Pest-Buda új ékességét és büszkeségét a nemzeti mozgalom egyik legfontosabb intézményeként, a magyar (és ezúttal a hangsúlyozottan magyar nyelvű) művelődés bástyájaként emlegetik, amelynek fenntartásával az Országgyűlésen is többször foglalkoztak. Ezzel szemben a Német Színház a magyar nemzeti mozgalom nem egy képviselője szemében a magyar színháztól közönséget elvonó intézmény, amelyet eltűrnek, de amelyért kevéssé lelkesednek. Az 1840-es években a pest-budai német nyelvű polgár tanúja volt a türelmetlen támadásoknak, amelyeknek célpontja a pesti német színház volt, a botránys jeleneteknek, az oktalan tüntetéseknek, amelyek visszatetszést keltettek a jobbértésűekben (ők sem voltak kevesen).¹⁶ A pesti Német Színházban is fellépő művészeket olykor heves tüntetéssel fogadták a magyarosodást túlságos buzgalommal sürgetők. Ezek a jelenetek vetítődnek ki a följebb idézett szerkesztői megjegyzés háttéréül. És ha a pest-budai események német nyelvű újságokban való kommentálása érthető okokból jóval visszafogottabban történt is, a lapok újságírói-szerkesztői kaptak az alkalmon, hogy kifejtessék ezzel kapcsolatos véleményüket, és állást foglalhassanak a patriotizmus problémakörében.

Mert szüntelen állásfoglalásra kényszerültek. És ez egyben annyit is jelentett, hogy számot kellett vetniök helyzetükkkel, és mérlegre kellett tenniök a vaterländisch, patriotisch, Nationalität és egyéb, az idők folyamán változó tartalmú szavak jelentését, s a fogalmak e változásában saját lehetőségeiket.

Ami a fogalmi tisztázás szándékát illeti, minden bizonnyal zavarólag hatott, hogy már a fogalmak lendületes változásainak kezdetén más irányba tartott a bécsi-ausztriai, illetve a magyar-, cseh- és horvátországi igyekezet, amikor olyan fogalmak jelentésmezejéről gondolkodtak, mint amilyen az állam, a haza, a nép, a nemzetiség. Így amikor Johann Karl Lübeck 1804-ben lapkiadására határozta el magát, még minden mellékgondolat nélkül ezt a címet választotta: *Patriotisches Wochenblatt für Ungern*, s újságának célját a cím további részeivel jelölte meg: Zur Verbreitung gemeinnützigter Kenntnisse und zur Beförderung alles Guten und Nützlichen. A továbbiakban az olvasók körét igyekezett megvonni: Für Leser aus allen Ständen. Teljesen egyértelmű, hogy itt a patriotisztikus érzés meghatározott régióra vonatkozik. A lap cikkeiből kitetszik a törekvés, szeretné a magyar(országi) tudományos törekvéseket, valamint a magyar nemzeti jellemet (és jelleget) a németül olvasó külföld (tehát Ausztria) előtt is népszerűsíteni. Ilyeténképpen a patriotisch fogalmához nem tapad sem egyoldalúság, sem megszorító tényező, hiszen például az egyik értekezés a latin nyelv további fenntartása, a latinnak az ismereteket külföldre terjesztő „képessége” mellett tör lándzsát. S a lap német nyelvűsége mindenképpen szavazat egy nyelvi jellemzőktől jórészt független

¹⁵ Heimische Literatur címszó alatt a *Der Ungar* című újságban magyar tárgyú tudósításokat olvashatunk.

¹⁶ SZÉCHENYI István: *A Marseillaise; Német színházi botrány, s ahhoz még egy kis kiadvány*, In: *Gróf Széchenyi István cikkei, összeáll.: ZICHY Antal, Budapest 1893, I, 282, 294, 301—326.*

nemzetfogalom mellett. Emellé tehetjük a csehországi német nyelvű kulturális törekvések egy érdekes dokumentumát. Bécsi lapban olvastuk azt az előfizetési fölhívást, amelyet a nemcsak szűkebb hazájában ismert lapszerkesztő, Christian Carl André tett közzé.¹⁷ Célja: Belehrung und Unterhaltung für die Bewohner des österreichischen Staats. Az újság hovatarozását ekképpen jelöli: Zeitschrift vom Herausgeber des patriotischen Tageblatts. Ami azt jelenti, hogy Brünnben *Patriotisches Tageblatt* címen adott ki újságot, amely szintén egy meghatározott régióban élő — gondolkodó lakosság tudatát volt hivatva érzékeltetni. André meghirdetett lapjában mindenekelőtt Vaterländische Geschichte-t ígér, amely tartalmában főleg csehországi, tágabb értelemben véve pedig osztrák birodalmi lenne.

Az idevonatkozó ausztriai szemléletet szintén a lapcímek módosulásával és a lapcímekben jelentkező programok változásaiban kísérhetjük nyomon. Ha például 1781-ben ezt olvashatjuk a lap első oldalán: *Annalen der Literatur in den kaiserlichen Erbländern*, akkor ebben a jozefinizmus egységes birodalmának ábrándjait is megfogalmazva látjuk. Ehhez képest erős visszalépés 1802-ben az *Annalen der österreichischen Literatur*, akár célkitűzésként is. Más kérdés, hogy a szerkesztői gyakorlat nem szorítkozott arra, hogy az österreichisch-t szó szerint vegye, érdeklődése a Habsburg Monarchia más „tartományaira”, országrészeire is kiterjedt. Jól jelzi, hogy 1803-ban már ezt olvashatjuk le a folyóirat címodaláról: *Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten*. S az államforma változását követi az új cím. *Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume*.

S amit följebb a szerkesztőknek a kor fő tendenciáit érzékeltető szándékaival címváltozásokként regisztrálhattunk, azt a hivatalosnak minősíthető és az Udvar szemléletét kifejező lapalapításban kendőzés nélkül láthatjuk. 1808. május 10-étől ugyanis új folyóirat indult. Ez része volt az Udvar ama cselekvési programjának, amely a birodalmi patriotizmusnak hathatósabb érvényesítéséért folyt. Különösen szükség volt a Habsburg Monarchia népei összetartozásának hangsúlyozására a napóleoni háborúk válságos időszakában, akkor, amikor az egyes részek elszakadása is lehetőségként sejlett föl. S bár I. Ferenc abszolutizmusa valójában mindig visszariadt a nemzeti, hazafias érzelmek jelentkezésekor, ezúttal az összbirodalmi patriotizmus népszerűsítésének célját jelölte meg a folyóirattal. Már a cím sokat mondó: *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, s a jelszóként emlegetett „wahr, freymüthig, bescheiden” mintha még engedményt is jelentene a szabadabb gondolkodást igénylő íróknak. Az első lapokon közölt célkitűzés megfogalmazása egyértelművé teszi, hogy a válságos helyzetbe került monarchia az eddig figyelmen kívül hagyott nemzetekre számít: „Der Zweck dieser Blätter ist: die Bewohner der kais. Erbstaaten mit sich selbst näher bekannt zu machen und Vaterlandsiebe durch Vaterlandskunde zu befördern”. S ezzel a XVIII. században az iskolai tananyagban is jelenlévő Landeskunde szorgalmazását ígéri, illetve ama gondolat népszerűsítését, amely az egyes nemzetek önismeretét és saját hagyományait sem téveszti szem elől. Ezt jelenti be a *Vaterländische Reisen*, a *Materialien zur*

¹⁷ ANDRÉ, Christian Carl: *Ankündigung, Intelligenzblatt der Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume* 8, 1809, Marz, 142—143.

altern und neuern vaterländische Geschichte körébe vágó értekezések közlésével, illetve olyan rovat meghonosításával, mint Schöne, edle, vorzüglich patriotische Handlungen, Stiftungen, Vermächtnisse, Privatanstalten. A hosszan részletezett szerkesztői program „nyitást” jelent, az abszolutizmus szellemi elnyomásának enyhítését, olyan erők bekapcsolását a folyóiratba, amelyek eddig a regionális vagy a külföldi nyilvánosság számára dolgoztak. A szerkesztő ezen keresztül a magyar- és a csehországi német ajkú olvasók és szerzők aktivitását a birodalmi patriotizmus népszerűsítésére óhajtja igénybe venni.

„Möchten vorzüglich jene Gelehrte und Geschäftsmänner, welche das viel zu frühe geschlossene *Patriotische Tagblatt* des thätigen und verdienstvollen Herrn Rathes Andre und die interessante *Zeitschrift von und für Ungarn* (!) des achtungswürdigen, für alles Gute so warmen und thätigen Herrn Professors von Schedius mit ihren Beyträgen unterstützten, an die Redaction der vaterländischen Blätter sich anschließen, welche nach Plan und Tendenz jene Zeitschriften ersetzen sollen.”

Hogy például Schediust éppen az a hatalom üldözte az 1790-es években, s ugyanaz a hatalom szüntette meg *Zeitschriftjét* 1804-ben,¹⁸ amely most megnyerni törekedett, azt viszonylag kevesen tudták. Viszont az a tény, hogy az Udvar — többek között — a magyarországi németekre számított olvasóként és szerzőként, hogy birodalmi patriotizmusra ösztönözte őket, abban az a felismerés rejlett, hogy részükről hiba volt ennek teljes elhanyagolása. Más kérdés, hogy a birodalmi patriotizmus nem jelentett számukra alternatívát, hiszen e gondolat népszerűsítését nem követték, illetve nem előzték meg azok a gazdasági és politikai intézkedések, amelyek hitelesítették volna az Udvar törekvéseinek nem pusztán taktikai megfontolásait.

S az a tény, hogy I. Ferenc abszolutizmusa, amely 1794 után különösen érezhetővé vált, majd az, hogy 1813—1825 között Magyarország kormányzásában még nyíltabban és még inkább kendőzetlenül abszolutisztikus módszerek érvényesültek (például az uralkodó nem hívta össze az országgyűlést), 1825 után pedig a Magyarország gazdasági felzárkóztatását célzó és a demokratizálás irányába ható javaslatok a magyar ellenzék köréből hangzottak el, és az Udvar mind inkább a Szent Szövetségnek a szabad gondolkodást béklyóba verő szerepébe kényszerült, egyáltalában nem tette vonzóvá a nem ausztriai területek német ajkú lakossága számára az állampatriotizmust. A szűk körbe szorult, mentalitásában kispolgárként élő városi lakos ritkán tekintett túl közvetlen környezetén. És ha mégis, sokkal inkább a Patria sorsa érdekelte, mint a számára megfoghatatlan és csak a napóleoni háborúknak a szó szoros értelmében vett „Vaterland” területét vagy lakóhelyét érintő rövid periódusában érzékelhető összbirodalmi érdek. S az a bécsi taktikázás is idegen volt tőle, amely még az 1790-es évek elején, II. Lipót király intenciójára — jórészt sikertelenül — a magyar ellenzéki nemesség ellen uszította a német ajkú polgárságot Magyarországon, majd egy-két éven belül felejteni látszott a nagyobb szabadságot és hatókört igénylő, ám inkább a magyar nemesség megriasztására megfogalmazott gondolatokat, továbbá az a megtorlás és időnként „nyitás”

¹⁸ FRIED István: *Funktion und Möglichkeit einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn*, In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, Red.: István FRIED, Hans LEMBERG, Edith ROSENTRAUCH-KÖNIGSBERG, Hg.: Heinz ISCHREY, Berlin 1986, 139—158.

változtatásában megnyilvánuló politikai megfontolás sem vonzhatta, amely, alapjában mégis változatlanul, Magyarországra mindig gyanakvással tekintett. S ne feledjük, a magyarországi német ajkú városi lakosság jelentős része evangélikus volt, és a vallásszabadság a XIX. század első felében korántsem volt teljesnek mondható.

Így nem látjuk nyomát annak, hogy néhány protokolláris megnyilvánuláson túl a Patriotizmus, a Vaterland, a Nationalität fogalmába a magyarországi német polgár Ausztriát, a Magyarország területén kívül fekvő területeket is beleértette volna. Óvatosságát és kispolgári mentalitását is kifejezheti ama közömbösség, amely a *Vaterländische Blätter* nagyhangú ígéreteinek éppen úgy nem hitt, mint korábban II. Lipót bújtogató szavainak (leszámítva néhány, az Udvar szolgálatában álló Vertrauensmann-t). Különösen azért nem, mert 1817 után jó darabig elzárták előle a művelődés, a tapasztalatszerzés legfőbb eszközét, a külföldi egyetemek látogatását. S ezt nem pótolhatta a Bécsben szervezett, protestáns teológusokat képző egyetem létesítése.¹⁹

Több oka lett volna arra, hogy Hormayr Joseph báró célkitűzéseit megértéssel fogadja. Hiszen róla általánosan ismert volt, hogy összbirodalmi patriotizmusa nem kizárólag Habsburg-érdekű jelszó, hanem megélt—megszenvedett valóság. S ha a végeredmény a Habsburg uralkodó érdekeit szolgálta volna, az eszközök nem a *Vaterländische Blätternek* a hatalomtól sugallt, ám csupán taktikai célt szolgáló megfontolásai közül valók. Hormayr a Monarchia különféle tartományai értelmiségi mozgalmainak laza, ám a Monarchia egészének érdekeit szem előtt tartó közösségében gondolkodott, és ezáltal mindegyik nép, nemzet kulturális javainak felmutatását szorgalmazta. Ennek érdekében alapított folyóiratot,²⁰ majd Taschenbuchot²¹ (amelynek társszerkesztőjéül sikerült Mednyánszky Alajost megnyernie), ám nem sikerült nemzetek fölött álló és a tartományi-nemzeti érdekeket egy nagyobb egész kedvéért feledő együttesben tömöríteni a folyóirat nyújtotta alkalmat kihasználó, ám továbbra is a maguk útját járó magyar, cseh, osztrák stb. írókat, alkotókat. Igen neves tudósok, írók (mint pl. Rummy, Dobrovský) működtek közre abban, hogy Hormayr lapja színvonalasabb legyen. De a feltárt és németül megjelentetett mondák, legendák, történetek, anekdoták, történelmi értekezések jelentősége nem abban állt, hogy a Monarchia népeinek egymásra utaltságát, történelmi sorsközösségét igazolták, hanem abban, hogy az anyanyelvű irodalom számára nyersanyagot, témákat szolgáltatottak. S bár Pukánszky Béla néhány elszórt esetet említ, hogy az egyes nemzeti mozgalmak ellenében a német népi öntudat formái is viszonylag korán jelentkeztek, azt ő is hangsúlyozza: „Hormayrnak és osztrák barátainak törekvése, hogy az új állampatriotizmusnak a nemzeti hagyományok feltárása nyomán kialakuló történelmi tudatból teremtsenek életerős

¹⁹ 1821. április 2-án nyílt meg. Klein Gáspár: *Az állami protestáns egyetem eszméje a XVIII. és XIX. században*, Theológiai Szemle 9, 1930, 443–501.

²⁰ *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (1810–1822), *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* (1823–1828), *Neues Archiv für Geschichte, Staatskunde, Literatur und Kunst* (1829–1830).

²¹ *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* (1820–1830).

gyökérzetet, német nemzeti mozgalom keletkezését nálunk (értsd: Magyarországon, F. I.) szintén nem segíthette elő.”²²

S ha a magyarországi németek öntudata formáinak histórikumát nyomozzuk, akkor megfelelő óvatossággal eljárva, néhány tényezőt kell említenünk. Először azt, hogy I. Ferenc abszolutizmusa nem tűrt semmiféle — spontán — szervezkedést, olyat sem, amely esetleg az összbirodalmi érdekek jegyében tömörített volna hasonló gondolkodásúakat. Ennek következtében Magyarországról nem indult ki olyan kezdeményezés, amely az állampatriotizmus népszerűsítésében jeleskedett volna. Nem tekinthetjük annak Rummy Károly György folyóirat és almanach alapítására irányuló fáradozásait a XIX. század elején,²³ jóllehet Rummy már ekkor sem, az 1830-as évektől kezdve pedig különösen nem azonosult a magyar nemzeti mozgalommal, annak legfeljebb bizonyos kulturális törekvéseit támogatta, semmi esetre sem a magyarosítás körébe vágó politikai gondolatait. Másodszor tekintetbe kell vennünk azt, hogy amiképpen az összbirodalmi érdekek és Magyarország érdekei — főleg rövid távon — ritkán esnek egybe, azonképpen a magyarországi német polgár (gazdasági) elképzelései sem harmonizáltak az Udvar terveivel. Harmadszor ügyelnünk kell arra, hogy egyes, rögtönzészzerű újságcikkekből ne vonjunk le elhamarkodott következtetéseket, de még olyan alapos, megfontolt vélekedésekből sem, mint amilyeneket Jakob Glatz röpiratszerű munkája,²⁴ illetve Samuel Bredetzky vegyes tartalmú kötetei képviselnek.²⁵ Egyrészt az ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásokat az egész írói életművel kell konfrontálnunk, másrészt abban a történelmi szituációban kell szemlélnünk, amelyben keletkeztek. Tehát Jakob Glatz-ét abban a szélcsendben, amely a magyar jakobinusok mozgalmának elfojtása után jellemezte Magyarország állapotát, a megfélemlítettség és a visszavonultság helyzetében, amelyben nemcsak a Habsburgok börtöneiben ülök, hanem mások is csupán a túlélésben reménykedhettek. Bredetzky kötetei pedig a XIX. század első évtizedében születtek, amikor az országgyűléseken az Udvar és a nemesi ellenzék a napóleoni háborúk fordulataitól is befolyásolt összecsapásai jelentették a közéletet. Az Udvar próbálkozásai az ellenzék erejének megtörésére és az ellenzék törekvései a katonailag és gazdaságilag megszorult Udvar ellenében számukra kedvezőbb pozíció kialakítására egyként jellemezték ezt az évtizedet, miközben az Udvar provokáló szándékkal kiűrt pályázati kérdése vetette föl a magyar mint államnyelv bevezetésének lehetőségét.²⁶ Később aztán az Udvar legfeljebb a megtorlással kezdeményezett (1825 után), a kezdeményezés vitathatatlanul a gyors ütemben radikalizálódó és nemegyszer — olykor az Udvar halogató politikája miatt — türelmetlenné váló ellenzék kezébe került.

²² PUKANSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*, Budapest, é. n., 87.; Ugyanő.: *Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewußtseins*, Ungarische Jahrbücher 14, 1934, 144—164.

²³ FRIED, István: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806*, Magyar Könyvszemle 90, 1974, 262—268.; Ugyanő.: *Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*, Uo. 95, 1979, 288—297.

²⁴ GLATZ, Jakob: *Frey müßige Bemerkungen eines Ungarns über sein Vaterland*. Auf einer Reise durch einige ungarische Provinzen, Teutschland [Ettinger in Gotha], 1799.

²⁵ BREDETZKY, Samuel: *Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn*, Wien 1803—1805, Bd. 1—4.

²⁶ *Kazinczy Ferencz tübingiai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, Kiadja: Heinrich Gusztáv, Budapest 1916.

Ebben a történelmi folyamatban a magyarországi német ajkú polgár az információkat és így a tájékozódás irányait elsősorban saját újságain, hetilapjain keresztül kapta, amelyeket az Udvar nem támogatott, amelynek viszont küszködniök kellett a cenzúra szokásos rövidlítésével. Tudjuk, hogy az 1819—1822 között élt pest-budai illetőségű *Pannonia* összeütközésbe került Grillparzer egy versének közlése miatt a hatóságokkal,²⁷ míg az 1825—1828 között kiadott *Iris* anyagi okok következtében szűnt meg.²⁸ Mindkét hetilap már jelzi a később még inkább egyértelmű szerkesztői szándékot: meghatározott régió felfogásához, létformájához, világához akarnak alkalmazkodni amellet, hogy az információk közlésével ennek a régiónak arculatát kívánják formálni. Az egymás után megjelenő napilapok, melléklapok, folyóiratok hangsúlyozzák (már címükben is) hovatartozásukat. A *Pesther Tageblatt*, a *Temesvárer Wochenblatt*, a *Pressburger Zeitung*, (ez utóbbi 1929-ig élt), a *Pesther Zeitung*, illetve a több korszakon át élő *Vereinige Ofner-Pester Zeitung* nem csupán a megjelenés helyét akarják közölni az érdeklődőkkel, hanem más lapokkal szembeszegezve azt a földrajzilag behatárolt kulturális közeget is, amelynek szócsövei, részei, érdekeinek képviselői. Amit szerkesztői vállalként olvashatunk, az valójában ennek a kulturális közegnek jellemzője, egy gondolkodástípusnak reprezentálása. Ebben a gondolatkörben értékelődik át a XVIII. századból örökölt „hungarus”-jellegű, tehát magyarországi Landespatritismus, vaterländisch-öntudat, lapjaink esetében inkább érzelmi színezettel, de annak ismeretében, hogy a magyar nemzeti mozgalom végérvényesen szakított az egykor érvényes haza- és nemzet-fogalommal, és más ismérvek szerint viszonyítja egymáshoz az állam és a haza képzetét.

A *Pesther Tageblatt* előfizetési hirdetésében olvashatjuk ama tanulságos mondatokat, amelyek egy pest-budai német nyelvű lap lehetőségeit és a vele szemben támasztott követelményeket körvonalazzák.

„Wir haben die hervorstehendsten Erscheinungen im artistischen, literarischen, wie socialen Leben unsres Vaterlandes, welchen Ursprung sie auch haben mochten, durch Erwähnung, unbefangene Würdigung und unparteiische Beleuchtung ins rechte Licht zu setzen gesucht (. . .) Wir haben, wo es die Interessen des gemeinsamen Vaterlandes, wo es die Förderung humaner Zwecke, wo es die Hebung geistiger und sittlicher Cultur galt, laut und eindringlich unsre Stimmen vernehmen lassen. Wir haben eifrigst, und wir haben schmeicheln dürfen, nicht erfolglos darnach gestrebt, unsre Zeitschrift zum Organe und Reflex-Spiegel vaterländischer Bildung, zur Zuleitungsröhre, und Uebergangsbrücke für Kenntniß fremder Gesittung und Culturzustande zu gestalten.”²⁹

Ezzel szemben a *Der Ungar* 1843-as évfolyamában alcímként az alábbi célkitűzéssel találkozunk: Zeitschriftliches Organ für magyarische Interessen, für Kunst, Theater und Mode. Ám a részletezett program még sokat ígérésében is szerényebb ennél, bármily hangzatosan szól a lap címe és alcíme:

²⁷ *Kazinczy Ferencz levelezése XVII.* Budapest 1907, 60. Grillparzernek a cenzúra által eltiltott versét a *Pannonia* is közölte, ebből támadtak a bonyodalmak.

²⁸ *Kazinczy Ferencz Levelezése XXI.* Budapest 1911, 4. Vö. még: *Akadémiai Értesítő* 20, 1909, 20—21. Carl Stielly levele Széchenyi Istvánhoz.

²⁹ *Pesther Tageblatt* 1, 1839, No. 292.

„Heimatliche und fremde Interessen, natürlich die ersten vorherrschend, Besprechung socieller Fragen, Beurteilung alles einheimischen und fremden Produkte der Literatur, Behandlung aller wichtigen Gegenstände, in materieller Beziehung, welche im In- und Auslande an der Tagesordnung sind, eine Auswahl der besten historischen Novellen, Genrebilder, Biografien, unparteiische und gründliche Theaterkritiken, die nie durch was immer für einen Einfluß korrompirt werden dürfen, freisinnige und unparteiische Correspondenzen aus Wien, Dresden, Berlin, etc. allen Gegenden Ungarns und Siebenbürgens, Anekdoten und interessante Notizen aus dem Alltagsleben...”³⁰

Párhuzamként említhetjük, hogy e célkitűzéseket a Habsburg Monarchiában mindenütt föllelhetjük. A Habsburg Monarchia német nyelvű lapjai a közönség meghatározott köréhez akarnak beszélni, és ezt névválasztásukkal is jelölik: *Bohemia, Moravia, Agramer Zeitung, Carniolia, Galicia* etc. Ám ezen túl olyaténképpen képviselik a szűkebb Patria, az általuk vallott Vaterland érdekeit és kultúráját, hogy az a hasonló szituációban tevékenykedő, ám a Monarchia más területén élő publikum számára se legyen teljesen idegen, ott is leljenek előfizetőkre. Ennek következtében bőségesen nyílik mód arra, hogy egymás közleményeit átvegyék, nem csupán a német nyelvű színházra vagy a német nyelvű társas életre vonatkozókat, hanem a tágabb környezet életéből, kulturális mozgalmából tolmácsolt híreket, tanulmányokat, beszámolókat is. Ezt megvalósítva válik a közvetítés teljessé, a pest-budai lapokban nemcsak prágai, brünni, zágrábi, ljubljanai levelezők szellemeskedő tudósításait olvashatjuk az ottani német nyelvű kultúra eseményeiről, hanem rövidebb-hosszabb közleményeket a cseh, a horvát, a lengyel, a szerb, a szlovén kiadványokról is. Sőt, a német nyelvű lapok kölcsönösen közvetítenek a magyarul, illetve szláv nyelveken nem tudó újságolvasók és írók között. A *Pesther Tageblatt* 1843-as évfolyamában Adalbert Stifter, A. Dumas, H. Chr. Andersen, Jules Janin, B. Auerbach, Dickens műveiből olvashattak az érdeklődők, továbbá angol, francia és német lapokból (*Grenzboten*) szemelvényeket, ám emellett a prágai *Ost und West*, és a *Bohemia* is forrásul szolgált. Természetesen szinte valamennyi jelentősebb magyar újságból és számos magyar költőtől találunk fordításokat az újságban, többek között Széchenyi István nagy vihart kiváltó, ún. akadémiai beszédének kivonatát, és Ueber den gegenwärtigen Zustand der ungarischen Belletristik címmel négy folytatásban fordítást a Kisfaludy Társaság ülésén elhangzott beszámoló alapján.

Vissza kell térnünk kiindulópontunkhoz: a magyarországi német nyelvű lapok Heimat- és Vaterland-fogalma különbözik a magyar lapokétól és a magyarul olvasó közvéleményétől, jóllehet a század elejéhez képest módosult. Helyzetüket nem könnyítette meg az egyre polémikusabb hangvételű magyar, horvát, cseh és a később induló szlovák sajtó, s — mint láttuk — támogatásra nem számíthattak a kormányzat részéről sem.

Éppen ellenkezőleg: minthogy a magyar ellenzéki gondolkodás gyakran azonosította a Habsburg-hatalmat a németiséggel, s e Habsburg-hatalom nem tett különbséget a magyarság és a magyarországi németiség között, a magyarországi németiség két tűz közé került. Ha túlságosan hangsúlyozta német voltát, az előtt a (nemesi) ellenzék előtt lett gyanús, amelyet becsült, és amelynek törekvéseit — többnyire a maga szerény és óvatos módján — támogatta. Viszont ezeknek az

³⁰ *Der Ungar* 1, 1842, No. 128.

ellenzéki törekvéseknek hangos helyeslése Bécs haragját vívta volna ki. A magyarországi német nyelvű polgár úgy tekintett csodálattal Bécsre, mint világvárosra, fejlett színházi és zenei élettel rendelkező kulturális központra. A bécsi színészek és énekesek egy részét pesti vendéjátékaik alkalmából maga is megcsodálhatta. S ha nagy ritkán eljutott Bécsbe, elbűvölte a város szépsége. A magyarországi (s azon belül pest-budai) német nyelvű lapok mind rendelkeztek bécsi levelezővel, a nem magyarországi tudósítások közül a bécsiek szerepelnek a legsűrűbben. S általában a bécsi sajtó kedvelt tárcaírói és költői igen gyakran tűnek föl a magyarországi német nyelvű sajtó hasábjain. Mindezek ellenére sem szabad eltuloznunk azt a szerepet, amelyet Bécs, a bécsi művelődés polgáraink és sajtója történetében játszott. Nem szabad azért sem, mert ez a sajtó eleve több színű volt, Bécs mellett a Monarchia többi jelentősebb városából és Németországból is szállítottak a levelezők beszámolókat. S nem szabad azért sem, mert mégis a helyi jellegzetességek leírását tarthatjuk a legfontosabbnak. S a magyarországi német nyelvű sajtó elsősorban és mindenekelőtt a magyar viszonyok és események hű krónikájaként lehet és kell olvasnunk, mint ahogy a csehországi német nyelvű sajtóban is híven tükröződött Csehország helyzete, a cseh—német viszony alakulása és a csehországi német nyelvű polgár, művész bohémus-tudata, amely megkülönböztette a Habsburg Monarchia összes többi polgárától és művésztől. S amikor egyik-másik német nyelven író szerző szembekerül a nemzetiség, a hovatarozás problémájával, a nyelvi és a nemzeti kapcsolódás kettősségéről szól. Rummy Károly György a szlovák költő, Ján Kollár verseinek angliai megjelenését „Vaterländische Ehre”-ként méltatja,³¹ és megvédi Kollárt a pánszlávizmus vádjától. Ez egyben kitűnő alkalmat szolgáltat arra, hogy egyrészt a nyelvi-népi különállás fontosságáról elmélkedjék, másrészt a nemzeti-állami összetartozás gondolatát a németekkel kapcsolatban is kiemelje:

„wir sind der Meinung, daß Herr Kollar nur eine moralische und geistige Vereinigung der verschiedenen slawischen Völker zur Annahme einer Schriftsprache und einer Schrift und Orthographie, ferner Gemeinsinn und allgemeinen regen National-Eifer für die Geschichte ihrer Vorfahren und für die slawische Literatur wünsche, so wie die Deutschen, obgleich im eigentlichen Deutschland, in der Schweiz, im Königreich Preußen, in Frankreich, in Ungarn, Slavonien, Kroatien, Siebenbürgen, Galizien, Pohlen, Rußland, Amerika, zerstreut, durch das Band einer gemeinschaftlichen Schriftsprache in derselben verbunden sind (...) dagegen an eine politische Vereinigung der verschiedenen slawischen Völkerschaften, die zu mehreren Staaten gehören, zu einer Nation und einem Staaten eben so wenig denkt, als die in verschiedenen Staaten lebenden Deutschen, und daß er auch den besonderen Wunsch hegt, daß die Slawen in Böhmen, Mähren, Schlesien, und dem übrigen Deutschland (ohnein durch Germanisirung sehr vermindert), in Ungarn, Kroatien and Slavonien, in Serbien, Bosnien und Bulgarien, an ihrer Muttersprache fest halten und sich nicht germanisiren, magyarisiren und (wie in Bosnien und Bulgarien zum Theil schon geschehen ist) türkisiren lassen möchten.”

Jellemző, hogy a sok vitát kiváltott *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn* ajánlása ekképpen szól: „Dieses Jahrbuch sei dem deutschen Volke und der ungarischen Nation gewidmet”.³² Az évkönyv szerkesztője, Carl Maria Kertbeny a

³¹ *Der Spiegel* 2, 1829.

³² *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn*, Hg.: Carl Mária KERTBENY, Budapest (!) 1846.

magyar irodalomnak igen lelkes tolmácsolója volt, aki egészen Heinéig vitte el a magyar irodalom jóhírét.

A pest-budai német nyelvű sajtó megfontoltan kényszerült eljárni, mikor a német nyelvű polgárság és a magyarság kulturális törekvéseiről beszámolt. Megfontoltnak kellett lennie éppen a kulcsszavak használatában, a Vaterland, a Nation, a Nationalität, a Volk, a Staat értelmezésében. Tapasztalnia kellett azt, hogy a különféle nemzeti mozgalmak e fogalmakat új tartalommal és jelentéssel töltik föl, és ennek következtében a maga számára is tisztáznia kellett, mit fogadhat el a megváltozott jelentésből. Hamarosan rá kellett döbennie, hogy ezeknek a nemzeti mozgalmaknak néhány képviselője mennyire figyel a német nyelvű lapokat, milyen könnyen kerül elő a gyanúsítgatás: „eine antinazionale Tendenz, ein unloyales, ein unpatriotisches Streben”, amelyet — az ellenkezőjét bizonyítva — polémiában utasított vissza.³³

A pozsonyi *Pannonia* szerkesztője világosan látja, hogy az utak szétváltak. Jóllehet a magyarországi német nyelvű sajtónak viszonylag jelentékeny az olvasótábora, a nézőpontok különbözősége eltagadhatatlan.

„Der Gesichtspunkt eines magyarischen Schriftstellers ist weit von dem des deutschen verschieden, und ihre kritischen An- und Aussprüche, wenn sie in Prinzipien und Tendenzen auch gleichartig gestimmt sind, wenn sie im Grundstock harmoniren, contrastiren dennoch in der Form durchgehends.”³⁴

Ezt úgy akarja a szerkesztő áthidalni, hogy külön rovatot nyit Magyarische Journalistik címmel. Más szerzők lelkes hűségnyilatkozatokat tesznek, ódákat írnak a magyar hazához, talán önmaguk előtt is igazolva, milyen fontos polgárai az államnak.

Az 1840-es esztendőkből végképpen nyilvánvalóvá válik, hogy a magyarországi német nyelvű sajtónak az eddigieknél egyértelműbben kell színt vallania. S bár létét soha semmiféle veszély nem fenyegeti, olvasói kitartanak mellette, a magyar nemzeti mozgalom vonzereje és lendülete határozottabb állásfoglalásra kényszeríti. Egyre kevésbé lesz csupán a „biedermeier” korszak kifejeződése, egyre inkább az 1848/49-es forradalom és szabadságharc felé haladó Magyarország sajtóorgánuma. Az 1840-es évek második felétől kezdve minden más magyar és egyéb költőt felülmúlva Petőfi Sándor németre tolmácsolott verseiből és a Petőfi Sándorról írtaktól lesznek hangosak a lapok, az ő versei — olykor gyarló fordításokban — beszédesen zengik az új korszak beköszöntét.³⁵

³³ *An den Honderú*, *Der Ungar* 21, 1843, No. 206.

³⁴ *Literatur und Kunst in Ungarn* 1842, *Pannonia* 8, 1843, No. 8. (Nachwort)

³⁵ KISS József: *Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution*, In: *Studien zur Geschichte der deutsch—ungarischen literarischen Beziehungen*, Hg.: Leopold MAGON, Gerhard STEINER, Wolfgang STEINITZ, Miklós SZABOLCSI, György Mihály VAJDA, Berlin 1969, 275—297., Ugyanő: *A Nemzeti dal és egykorú német fordításai*, In: *Petőfi és kora*, Szerk.: LUKÁCSY Sándor—VARGA János, Budapest 1970, 411—483.; Ugyanő (s. a. r.): *Petőfi-adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban*, Budapest, 1987.

**Vaterland, Staat, Nation in der ungarländischen deutschen Presse
in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts**

Der Verfasser untersucht, in der ungarländischen deutschsprachigen Presse der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, die Bedeutung einiger Begriffe (Vaterland, Staat, Nation usw.) und ihre Modifikation und Änderung. Er stellt fest, dass der Begriff „Heimat“ und „Vaterland“ der ungarländischen deutschsprachigen Blätter anfänglich von dem der ungarischen Blätter und der ungarischen öffentlichen Meinung abwich. Weil die ungarische oppositionelle Auffassung die Habsburgermacht oft mit dem Deutschtum identifizierte, und die Habsburger keinen Unterschied zwischen Ungartum und ungarländischen Deutschtum machten, geriet das ungarländische Deutschtum zwischen zwei Feuer. Die ungarländische deutsche Presse war vor allem der Chronist der ungarischen Ereignissen. Die Pest-Ofner deutsche Presse musste, von den kulturellen Bestrebungen des Ungartums sprechend, mit Vorsicht verfahren, hauptsächlich beim Gebrauch solcher Schlüsselworte, wie Vaterland, Nation, Nationalität, Volk und Staat, weil die verschiedenen nationalen Bewegungen diese Begriffe mit neuem Inhalt erfüllt haben. Aber die Anziehungskraft der ungarischen nationalen Bewegung spornte die deutschsprachige Presse in der 1840-er Jahre zu einer immer ausdrücklicheren Stellungnahme an der Seite der die 1848-er Revolution vorbereitenden ungarischen nationalen Bestrebungen an.